

VI

ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ս. ԿՐՕՆ ԵՒ ՀԱՒՍՏՍՆԻՔ

Հայ-բոշայի կեանքը ուսումնասիրելու ժամանակ մենք լաճախ կը հանդիպենք այնպիսի բուն հայկական բարքերի, որոնք մեր մէջ եթէ ոչ վերացել են, դոնէ արհամարհութեան կամ մոռացութեան են մատնուել: Կրօնական ջերմեռանդութիւնը, լուսաւորչական եկեղեցոյ ծէսերին հաւատքով վերաբերմունքը, դէպի կրօնաւորն ունեցած բացարձակ հաւատքն ու լարգանքը հայ-բոշայի մէջ աւելի շեշտուած է, քան հայի մէջ: Չնայելով այդ բոլորին, դեռ չեն արմատախիլ եղած բոշաների մէջ հին բարքերի այնպիսի մնացորդներ, որոնք ալտնդակ հակասութիւն են կազմում և որոնք հայ եկեղեցոյ պատուէրներին լիովին հակառակ են գնում: Եւ դրա համար էլ այդ հին սովորութիւնները համարձակ չեն գործադրւում, այլ գաղտնի: Այնպէս որ մի կողմից ջերմեռանդութիւնն ու բարեպաշտութիւնը, միւս կողմից դէպի ծէսերն ունեցած գաղտնի զարտուղութիւնները, բոշայից դարձրել են ականաւոր կեղծաւոր, ականաւոր ստող: Ասենք եթէ խորը քննուի, բոշան, ինչպէս և բոլոր ցիգանները, կրօնի մասին ոչ մի գաղափար չունին *). նրա կարծիքով եկեղեցի գնալ, մոմ վառել, քահանային պատուել—տհա բոլորը: Աս-

*) Տես նաև պ. Ն. Լալալեանի վկայութիւնը այդ մասին, «Ազգ. Հանդէս» զիրք ա. և Գր. Վանդեանի «Հայ-բոշաներ» լողուածում, «Մուրճ», 1892, եր. 1317:

տուժոյ մասին նա գիտէ կամ կրկնում է մեքենաբար այն, ինչ որ միջավայրում մտածւում է. եկեղեցուց դուրս աղօթել նա չգիտէ և չէ էլ ըմբռնում աղօթքի նշանակութիւնը: Կրօնը նրա համար իբր սովորութիւն է և ուրիշ ոչինչ:

Ճշմարիտ է, բոշաների կեանքը վեր ի վերոյ միայն ուսումնասիրողները ասում են, թէ «տգէտ չեն իրենց ունեցած կրօնին, այլ մեղմացել են քրիստոնէական կրօնի շնորհիւ, ժամասէր են և երկիւղած և «առ ի խորհուրդս մերձենալ ո՛չ անփութ» (Տեղագրութիւն 'ի փոքր և 'ի մեծ Հայս, եր. 81—82): Նոյնը կրկնում է նաև Գ. Եսլ. Սրուանձտեանը իր «Թորոս աղբար» գրքում (հ. ա. եր. 26—27), թէ «ջերմեռանդ են եկեղեցեաց, եկեղեցականաց և եկեղեցւոյ օրինաց»... Բայց խորապէս քննելով կարելի է այն եզրակացութեան հասնել, որ այդ բոլորը բոշաները արել են առ երեսս միայն, ինչ որ արտաքինն է կատարելով. ոչինչ գաղափար չունին կրօնի մասին, որովհետև ո՛չ կարգում են և ոչ էլ սիրում կրօնի մասին խօսել կամ լսել: Քահանային նրանք տկանջ են դնում, յարգում են և նրա անէծքից սաստիկ վախենում. այնուամենայնիւ յաճախ հակառակ են գնում եկեղեցական ամենահիմնական օրինաց: Կրօնական տօներին իսկ այնքան նշանակութիւն չեն տալիս. պահում են, շատ օղի խմում, նուագում, պարում, բայց ոչ շնորհաւորութեան են գնում և ոչ էլ ո և է ուրիշ բարեպաշտական քալլ անում: Տօների մէջ առանձին շուքով տօնում են միայն ոչ-եկեղեցական տօնը—նոր տարին: Այդ օրը նրանք կերակուրներով և արաղով գնում են միմեանց տուն և շնորհաւորում: Բայց տօնը սկսւում է առաւօտ վաղ, երբ բոլորը շուտով զարթնում են, մաքրւում և լուացւում (մի բան որ ամբողջ տարին մոռացութեան են տալիս) յետոյ, առանց բացառութեան եկեղեցի են գնում: Ո՛չ մի տօն այդպէս չէ տօնւում նրանց մէջ:

Կրօնական նախապաշարումներ բոլորովին չունին. խուսափում են աղօթելուց մէկի վրայ, հիւանդութիւնները սրբերի չեն վերագրում, մատաղ չունին, ուխտագնացութիւն

բոլորովին *): Թէև Գ. եպ. Սրուանձտեանը ասում է, որ նրանց բարեպաշտութեան գազաթնակէտն է «մուխսի» դառնալը, բայց գոնէ ես չեմ ճանաչում մի բոշա, որ «մուխսի» դարձած լինի և կամ երբ և իցէ մտածելիս՝ որ Երուսաղէմ գնայ: Չնայելով որ ասում են, թէ գուշակութեամբ և կախարդութեամբ չեն զբաղւում (և այդ՝ վախենալով հայ եկեղեցւոյ նզովքից), սակայն ինձ հանդիպել է Թիւրքա-Հայաստանում մի քանի հայ-բոշաների գուշակել տալ ինձ համար թղթով, բակլայով և թասի մէջ լցրած ջրին ականալիչ նայելով: Ի հարկէ այդ կատարւում է խիստ գաղտնի և եթէ խօսում էք այդպիսի հարցի մասին, վախեցած ասում են «մեղք է, մենք էլ այդպիսի բաներով չենք զբաղւում»: «Էլ» բառը շատ ճարտարախօս է բացատրելու համար, որ նրանց մէջ եղել են գուշակողներ, հմայողներ և այլն, որոնք բրիտանոնէութեան շնորհիւ, հետզհետէ անհետացել են կամ եթէ կան էլ, խիստ գաղտնի են գործում:

Այս բոլորի հետ հայ-բոշաները արտաքուստ իրենց խիստ երկիւղած և չերմեռանդ ցոյց տալով, ներքուստ պահպանում են իրենց հին բարքերը: Այսպէս՝ եկեղեցական-կրօնական ամուսնութեան շատ էլ կարևորութիւն չեն տալիս և ապօրինի կենակցութիւնը այնքան լաճախ է պատահում, որ շատ էլ ամօթ չէ համարւում:

Բ. ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔ

Չհասութիւն ասած բանը նրանց մէջ բոլորովին չկայ. բացի քոյր և եղբօրից, միւս ազգականները իրար վրայ ամուսնանալ, իրար հետ կենակցելը սովորական է. հօրեղբօր աղջիկ, եղբօր կին, եղբօր աղջիկ և այլն համարւում են հարսնացուներ. հայ եկեղեցուց թագցնելու համար այդ չհա-

* Նկատելով, որ այդ մասին նաև Գր. Վահրեամի «Հայ-բոշաներ» լուսաւորւմ, «Մուրճ» 1892, եր. 1318:

սուլթիւնները, ընդհանուր միաբանութեամբ յաջողվում են շատ անգամ խաբել քահանային և հոգևոր կառավարութեանը: Ոչ-հասակակիցների ամուսնութիւն էլ սակաւ չէ պատահում:

Հայ-բոշաները շատ շուտ են ամուսնացնում իրենց որդոց. 13 տարեկան աղջիկը համարվում է հարսնացու և տղային էլ 15 տարեկանից ոչ ուշ՝ ամուսնացնում են: Շրջապատող ազգերի և նոյն իսկ հաւատակից հայերի հետ, ինչպէս ասացինք, խնամութիւն չեն անում: Սիրային դէպքեր պատահում են. պատահում է նոյնպէս աղջիկ փախցնել, բայց տղայի ընտանիքը եթէ չէ կամենում մշտական թրշնամի մնալ աղջկայ ընտանիքի հետ, փողով կամ ու է բանով գոհացնում է նրանց, նախօրօք երկար վիճաբանութեամբ վարձատրութեան քանակութիւնը վճռելով: Առհասարակ մեծ վէճերի և կռիւների առիթ է հարսնախօսութիւնը, որովհետեւ տղայի հայրն է, որ պարտաւոր է գնել աղջիկը, գլխագին տալով: Թիւրքա-Հայաստանում իբր գլխագին տալիս են մեծ էշեր, ջորիներ, պաշարեղէն *), իսկ Կովկասում սկսած 100-ից մինչև 250 ռ. փող, նայելով թէ աղջիկը որքան ընդունակութիւն է ցոյց տալիս պնդերեսութեան, թափառելու և մուրալու: Այդ ընդունակութիւններն է աղջկայ արժանաւորութեան նժարը, չմոռանալով գեղեցկութիւնը: Քանի աղջիկը նկատուած է համարձակ, արագաշարժ, ճարպիկ, պնդերես, տյնքան նա թանգ գին ունի, թէ կուզ շատ էլ գեղեցիկ չլինի: Ընտրութեան մէջ որդին բոլորովին չէ խառնւում և կուրօրէն հնազանդում է ծնողաց հրամանին. իսկ նշանած տղան, քանի դեռ չէ ամուսնացել, ուղղակի հարսնութիւն է անում իր աներոջ և զոքանչի համար. նա նրանց հետ չէ խօսում երբէք և երբ ամուսնանացաւ, իբր բերանաբացէք մի նուէր է ստանում և ապա թէ սկսում խօսել:

Թէ այս ժամանակ և թէ առհասարակ, բոշաները վերին աստիճանի յարգանքով են վերաբերւում դէպի ծերերը.

*) «Թորոս աղբար» հ. ա. եր. 26—27:

ոտքի են ելնում նրանց անցնելիս, ձեռքն են համբուրում պատկառանք և նրանց խօսքին հնազանդում: Ահիլնեի (ծերերի) այդ ազդեցութիւնը մնացորդ է հին բարքերի, երբ նրանցից էր կազմւում ժողովրդի կառավարչական մարմինը:

Հարսանիքը սկսւում է օղի խմելով: Փեսայի տանը մի լաւ քէֆ անելուց յետոյ, հարսնառուները գնում են հարսի տունը՝ տանելով իրենց հետ ուտելիք և խմելիք: Առհասարակ հարսի տան մէջ այդ միջոցին կատարուող ծախսը հոգում է փեսատէրը:

Երբ փեսան գնում է դէպի հարսը, սրան տանում են իսկոյն գրացու կամ ազգականի տուն, որտեղից վերցնելով տանում են եկեղեցի: Պսակի արարողութիւնից յետոյ գալիս են փեսայի տանը և սկսում է մի նոր քէֆ, որի ընթացքում նուազում են, պարում, շատ խմում, շատ խօսում և յաճախ լաւ էլ կռւում:

Ուշադրութեան արժանի արարողութիւնը այն է, որ երբ հարսին եկեղեցուց տուն են բերում, փեսայի հետ իսկոյն տանում են նախ թոնիրի շուրջը պտտեցնում, յետոյ օջաղի առաջ օրհնում, որից յետոյ հարսին իսկոյն մտցնում են մի թանձր վարագոյրի ետև: Այնտեղ է մնում նա մինչև հարսանիքի վերջը. ոչ ոք չէ կարող մտնել այնտեղ բացի հարսնաքօյրերը. փեսան իսկ իրաւունք պիտի ստանայ ներս մտնելու համար:

Բայց ինչպէս երևում է, եղել է և կամ նոյն իսկ այժմ էլ կայ գաղտնապէս, իրենց մէջ միայն կատարուող մի տարօրինակ արարողութիւն, որի մասին բոլորը պատմում են, սկսած պրօֆ. Պատկանեանից, Պասպատից մինչև վայրի վերոյ նոր հետազօտողները:

Ես մէջ կը բերեմ բոլորը՝ իրենց բառերով: «Պատմում են—ասում է մի հայ հետազօտող *) — որ հարսանիքը բո-

*) Այս կտորը հանել եմ մի ալէքսանդրապօլցի պ. Ա. Մխիթարեանի «Շիրակ» անտիպ աշխատութիւնից, որի բոշայերէն բառարանից մեծապէս օգտուել եմ, ի հարկէ անձամբ բոլոր նրա ունեցած բառերը վերաստուգելով բոշաների բերանից:

լորովին վերջանալուց յետոյ, երբ հրաւիրեալները ցրոււմ են և մնում է միայն փեսայի ընտանիքը ազգականների հետ, փեսան մտնում է թոնիր, իսկ նորահարսը կանգնած թնդ-րափին՝ ձայն է տալիս «Աւէ, աւէ, ել»։ Փեսան թոնդրից պատասխանում է «Ձեմ ելներ»։ Հարսը կրկին ասում է «Եկո, ել, մալաւ կու մանգեմ (հաց կը մուրամ), ջվալ կու տընգեմ, քեզի հաւի դոշով, փռփուռ լօշով կու պահեմ»։ Այդ խոստումից յետոյ փեսան դուրս է գալիս։ Եւ այդ՝ հայերի մէջ այնքան ընդհանրացած աւանդութիւն է, որ առածի տեղիք է տուել. երբ մէկը ուշ ուշ է երևում կամ տնից քիչ է դուրս գալիս՝ ասում են «բոշի թագուր ես եղել, որ չես ուզում տնից դուրս գալ»։ Պրօֆ. Պատկանեանը իր գրքի մէջ ասում է «բոշա կանայք ամուսնութեան ժամանակ խոստանում են իրենց տղամարդկանց՝ «մուրալ, խնդրել և նրանց կերակրել» *)։

Մի ուրիշ հայ ազգագրող Ակնի բոշաների մասին խօսելիս՝ ասում է. «Ասած եմ, թէ հին ատենները սովորութիւն է եղեր, որ երբ բոշա մի ամուսնանալ աղջկան մը հետ, որ բոշայի ցեղէ է, ամուսնացող այրն մազէ մեծ պարկի մը մէջ կ'իջեցունեն և կինն կըսէ «Ե՛լ խարարէն, ել խարարէն, ըսպէնջդ (արքունի տուրք ի հնումն) պիտի տամ, խարաջդ (նոր տուրք) պիտի տամ, սաղլամիշ պիտի ընեմ, ես պտտիմ, քեզի պահեմ»։ Կինն զայս երիցս կրկնելէ յետոյ, այրն պարկէն դուրս կելնէ» **):

Երրորդ վկայութիւնը գտնում ենք «Ազգ. Հանգէս»-ի մէջ (գիրք ա.), այսպիսի խօսքերով. «Մի զառամեալ կին բոշա ևս պատմում էր՝ թէ շատ վաղ ժամանակներում Կիլիկիտնոս անունով մի մարդ չկարողանալով իր գերդաստանին ապրուստ հալթալթել, յուսահատուել և զնացել մտել է թոնիրը, որ քաղցածութիւնից մեռնի։ Կինը եկել հանել է նրան թոնրից և յուսադրել՝ ասելով. «Կերթամ մուրամ, բե-

*) Паткановъ. «Цыганы» եր. 69—76.

**) ձանրկեան «Ակնայ հնութիւնք», եր. 60:

րեմ պահեմ հաւի դոշով, փրփուր լոշով. ել, ել, մատաղ ըլիմ քեզի. ել ատ թոնրէն մէմ՝ դուս տրի» *):

Այդ կինը, որպէս ինքը պ. Լալայեանը յայտնել է ինձ, Ալէքսանդրապօլի բոշաներից է: Դա մի զառամեալ բոշա կին է Անթառ անուանով, որ երբեմն աղօթում էլ է և ինձ պատմել է միևնոյն բանը: Մի ուրիշ բոշա նոյնպէս, մարգուկանցի, պատմեց ինձ նոյնը, ասելով որ դա հնումն էր գործադրւում և որ փեսան պահարանի (դօլաբի) մէջ էր մտնում. իսկ ինքը չէ տեսել:

Երևի ծաղրի չենթարկուելու համար, բոշաները աշխատում են հաստատել, որ այդպէս սովորութիւն չկայ: Բայց տմէն բան ցոյց է տալիս որ դա մնում է դեռ և գործադրւում, եթէ ոչ ամէն տեղ, գոնէ մի քանի կողմերում:

Անթառը, բոշա պառաւը թէ ինձ և թէ պ. Լալայեանին պատմել է, որ դրանից յետոյ սովորութիւն է դարձել, որ երբ պսակից յետոյ հարսին և փեսային տուն են բերում, փեսան մտնում է թոնիր, իսկ հարսը «պարում է թնդրափում՝ վերոյիշեալ խօսքերն երգելով, մինչև որ փեսան դուրս գայ թոնրից» **):

Հարսանիքի երկրորդ օրը փեսատէրը հրաւիրում է իր այն բարեկամներին և ծանօթներին, որոնց տանը եղած ամուսնութեան ժամանակ ինքը գնացել է և սաշու (ընծայ) տարել: Նրանք գալիս են. չգալը պատիկութիւն է համարւում և մեծ ամօթ: Նաչից յետոյ փեսատէրը մէջ տեղ է դնում մի ափսէ և հերթով սաշու է ժողովում:

Հարսանիքի երկրորդ օրը քահանան նարօտը վերցնում է և հարս ու փեսան առագաստ են մտնում: Կուսութեան ապացոյցը խստութեամբ պահանջւում է: Երկրորդ օրը տեղի է ունենում հարսի բերած օժտի քննութիւնը և

*) Ազգ. Հանդէս» դիրք ա. եր. 178—179:

**) Այս մասին պ. Գ. Վանցեանը ասում է («Մուրճ» 1892, եր. 1310), որ մինչև փեսան հարսից այդ խոստումը չէ առնում, չի դուրս գալիս թոնրից և չի դնում սկսակուելու:

այդ կատարում են տղամարդիկ՝ փեսայի կողմից. մի առ մի զննում են բոլոր բերածները, գնահատում և արժէք դնում, տեսնելու համար թէ որքան նա համապատասխան է վճարած գլխագինն:

Գ. Թ Ա Ղ Ո Ւ Մ

Երբ բոշան հիւանդանում է և իրենց գործ դրած միջոցները օգուտ չեն ունենում, մի խօսքով երբ մահը անխուսափելի է համարւում, իսկոյն կանչում են քահանային՝ հաղորդելու: Յետոյ, լռութեամբ նստում են և սպասում մահուան, որից նրանք սաստիկ վախենում են: Կանայք լուռ ու մունջ լալիս են առանց ողբալու և կամ աղմկելու: Այդպէս էլ նրանք իրենց պահում են մինչև վերջը:

Երբ հիւանդը մեռնում է, իսկոյն մերկացնում են, պատանքի մէջ կարում և նաշով շտապում դուրս հանելու տրնից եկեղեցի և կամ գերեզմանատուն: Այդ օրը հանգցնում են տան բոլոր կրակները և ոչ մի կերակուր չի եփւում մեռնողի խրճիթի մէջ: Հարեան կամ ազգական կանայքն են, որ ձուլաձեղ դրած մաղերի մէջ, բերում են մեռեալի տունը:

Այրին կամ ազգականները ոչ սև են հագնում և ոչ էլ սուգ պահում: Ամէն պարտականութիւն վերջանում է թաղումից յետոյ. այրի կինը ազատ է և եթէ ուզող ունեցաւ, նոյն իսկ մի շաբաթ յետոյ ամուսնանում է: Մեռնողների յիշատակը սակայն պահպանւում է օջախի մէջ շաբաթը մի անգամ կրակ անելով: Մեռնող ամուսնոյ ունեցածը, թէկուզ որդի էլ չունեցաւ, անպայման՝ այրիի ժառանգութիւնն է և մեռնողի եղբայրը, քոյրը և այլն ոչինչ չեն ստանում թողածից:

Թաղապահականութեան մէջ, ինչպէս ասացինք, եթէ գիւղը մօտ է, մեռեալին կապում են էջի վրայ և հասցնում գիւղ, կրօնապէս թաղելու համար. եթէ ոչ՝ մի փոս են փորում, թաղում առանց աղօթքի, տերևներ ծածկում վրան կամ խոտ՝ և հեռանում:

Դ. ՏՆԱՅԻՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ

Այս խնդրի վերաբերեալ մեր տեղեկութիւնները առ այժմ շատ սակաւ են. սակայն խիստ հետաքրքիր է, թէ նրանք ինչ բժշկական միջոցներ են գործադրում վէրքերի, անասնաբուժութեան համար:

Ասենք բոշան շատ սակաւ է հիւանդանում: Հիւանդութիւններից ամենասովորականը տենդն է և դրա դէմ գործածում են էգ իշու կաթը, որի մէջ կաթեցնում են իշուկաթնուկ կոչուող բոյսի կաթից մի քանի կաթիլ: Այդ վերին աստիճանի դառն կաթիլները խինինի պէս ազդում են և հիւանդը շուտով լաւանում է *): Հիւանդութիւնները երբէք չեն վերագրում ու է սրբի, վատ աչքի կամ այլ սնտիապաշտական հաւատալիքների և բժշկութեան համար էլ երբէք չեն դիմում մատաղի, ուխտագնացութեան, աղօթքի և այլն: Բոշան այդ տեսակ ոչ մի սնտիապաշտութիւն չունի, որպէս բոլոր քրիստոնեայ իրեն շրջապատող ազգաբնակչութիւնը:

Ե. Ծ Ն ՈՒ Ն Դ

Բոշա կնոջ ծնունդը շատ պարզ է. յղութեան ամիսները, մինչև վերջին բոպէն նա ոտքի վրայ է և նոյն աշխուժութեամբ գործում է կամ թափառում: Շատ դիւրութեամբ, գրեթէ առանց երկունքի է ծնում և հազիւ մի քանի օր պառկում. իսկ եթէ ճանապարհին է, մի ժամ հանգստանում է, լուացւում, մաքրւում և նորից ճանապարհը շարունակում: Ո՛չ մի ծէս, սնտիապաշտութիւն չունին թէ յղութեան ժամանակ և թէ մանուկի ծնելուց յետոյ:

*) Ինձ ասել են, որ Երևանի նահանգում նոյն բոյսի կաթիլներն են գործածում տենդի դէմ, միայն ջրի մէջ կաթեցնելով: (Պ. Ս. Զելինսկու հաղորդածը):

Զ. ՊԱՐ ԵՒ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ

Հարսանիքի ժամանակ նուագաժողովները բոշա աշրղներ են, որոնք կամ ջութակ են նուագում կամ հովուական տիկ: Պարերը մեծ մասամբ հայկական են և կանայք չեն պարում տղամարդկանց հետ, այլ առանձին: Ինքնուրույն, բուն բոշայական պարերի մասին Վալեանը (Vaillant) յիշատակում է *բոսայկա* և *խաչի-պար* (որ պարում են Չատկին): Այդ պարերը, ասում է նա, նմանում են հնդկական բալագերների կամ եգիպտական *ալմա* և *հալազի* պարերին: Եթե եղել են իսկապէս հայ-բոշաների մէջ այդպիսի պարեր, այժմ նրանցից մնացել է միայն մի տեսակը, որ պարում են բոշա կանայք: Պարսիկ մթրըբների և թիւրք չինգէնէների մէջ կան շատ տեսակ պարեր. անշուշտ նրանց տեսել է իւրաքանչիւր ասիացի. այդ պարերը չէնցնում են մաւրիտիական այն գրգռիչ լպիրշ պարերը, որոնք մեծ ճարպիկութեամբ գիտեն ներկայացնել նոյն իսկ Կ. Պօլսի փողոցներում, չինգէնէ կտնայք և մթրըբ մանուկները՝ պարսկական խնջուքներում: Ձեռքերը տարածելով, մարմինը կոտրտելով, նագանքներով լի են այդ պարերը: Պտրի ժամանակ գործածում են փոքրիկ տախտակեայ կաստանէտներ՝ հագցրած մատերին: Այդ տեսակ պարերն են, որոնք կոչւում են եգիպտական Ալմաների պարեր *): Հայ-բոշա կանայք, ընդունելով քրիստոնէութիւնը, բաւական մեղմացրել են պարի ձևը և համեստացրել: Խաչի-պարը անշուշտ այն սօլօ պարն է, որ պարում են երկու բոշա կանայք միմեանց դէմ, ձեռքերը տարածած և կաստանէտների փոխարէն բթամատով ու 3-րդ մատով շրջափայտում: Բայց այդ պարը ոչ միայն զատկական

*) Տես Ալմաների պարերի նկարագրութիւնը Елисѣевъ, „По блѣному свѣту, 4. II“.

տօնին, այլ և խնջոյքներու մէջ են կատարուած, միայն միշտ տղամարդկանցից հեռու:

Երաժշտութեան մասին Լիստի գրուածքից յետոյ աւելի քիչ բան կայ ասելու: Հայ-բոշան գրեթէ կորցրել է ինքնուրոյն երաժշտութիւնը. նրա երգերը, պարերգները բոլորը հայկական են և միջավայրից փոխ առած վաղուց ի վեր:

Այնուամենայնիւ ինձ յաջողուել է մի քանի կտոր բաներ ձայնագրել, որոնք նման չեն բոլորովին հայկական եղանակներին և ինձ թւում է, որ զուտ բոշայական են. մանաւանդ որ իրենց բնաւորութեամբ շատ նման են եւրոպական և տաճկական ցիգանների եղանակներին:

Այդ եղանակների գաման այս է.

րէ, մի, ֆա, սօլ-դիէզ, լա, սի-բէմօլ, դօ-դիէզ, րէ.

Շատ նման է հիջազ եղանակին, բայց տարբերում է նրանից սօլ-դիէզով: Եղանակները ճշացող են. երբեմն ջղեր հալեցնելու չափ նուրբ և ապա յանկարծ սուր և վժժացող: Այդ գամայից դուրս իբր պարերգներ՝ կան շատ մաժօր կըտորներ, որոնք առանձին ինքնատիպութիւն ունին և փոքր ինչ յիշեցնում են մաւրիտիական պարերգները: Բոշաների իսկական եղանակների վրայ գաղափար ունենալու համար բաւական է ծանօթանալ Ժօհան Բրամսի «Բահեմական պարերգների» և Լիստի «Հոնգարական 2-րդ րապսօդիայի» կտորների հետ: Հայ-բոշաների ինքնուրոյն հին երաժշտութիւնը, չնայելով որ ընկել է հայկականի և տաճկականի ազդեցութեան տակ, սակայն շատ նման է ընդհանուր ցիգանական ինքնատիպ եղանակներին:

